

УДК 811.162.1

DOI: 10.31471/2304-7402-2019-2(54)-237-243

ВТОРИННІ ФУНКЦІЇ ОСОБОВИХ ЗАЙМЕННИКІВ У ПОЛЬСЬКІЙ МОВІ

О. Р. Корпало

*Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника;
кафедра слов'янських мов;*

76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел.: +380 (342)59-60-63

У статті в зіставному аспекті проаналізовано вторинні функції особових займенників у польській мові. Важливим чинником зміни традиційних поглядів на граматичну категорію особи є розвиток функціональної морфології.

Ключові слова: *займенник, семантика, особа, вторинні функції.*

Традиційно в описових граматиках виділення займенників як окремої частини мови ґрунтується на лексико-семантичних ознаках, на специфічному співвідношенні займенникової семантики у сфері мови (узагальнено-вказівний характер їхньої категорійної семантики в мові) й мовлення (мовленнева опосередкованість їхніх лексичних значень, пов'язана з конкретною ситуацією, з відповідним контекстом).

У функціонуванні особових займенників у польській та українській мовах, незважаючи на їх генетичну близькість, є суттєві відмінності, зокрема особові займенники 1-ої і 2-ої особи у формі називного відмінка вживаються в польській мові значно рідше, ніж відповідні українські. Причиною елімінації підмета-займенника у польській мові вважають, окрім історичних чинників [13, с. 91-108], надлишок, „подвоєння однієї і тієї ж інформації, засобом передачі якої є особові закінчення дієслова і особові займенники, в результаті чого один із цих засобів стає зайвим, а тому його можна пропустити, не втрачаючи при цьому інформаційного змісту сказаного” [11, с. 25].

В українській мові особові займенники є обов'язковими граматичними показниками особи при формах дієслова та його функціональних еквівалентах, позбавлених морфологічних засобів вираження цієї категорії, а саме: а) при дієсловах минулого часу (*я бачив, ти бачив, він бачив*); б) умовного способу (*я співав би, ти співав би, він співав би*); в) при іменних складених присудках (*я студентка, ти студентка, вона студентка; я була щаслива, ти була щаслива, вона була щаслива*). В інших випадках „реалізація граматичного значення особи в межах речення може модифікуватись. Це пояснюється дією закону внутрішньої компресії ... Так, весь зміст компонента **Я** в реченні *Я йду* полягає у продовженні

ознаки дієслівної форми *Йду*, що синтетично в ньому представлена, звідси й компресована форма речення <...>” [3, с. 346].

У польській мові особові займенники в ролі підмета зазвичай використовуються лише за необхідності:

– наголосити на діючій особі: *Cichowski nie miałby po co dzwonić. To mogła być tylko ona* (Marek Krajewski, Mariusz Czubaj);

– у реченнях із семантикою протиставлення: *Dla czego inni mogą, a ja nie? Jeżeli nie ona, to kto mógł to panu zdradzić?* (Tomasz Konatkowski);

– з експресивною метою: *Ja nie mam nic, ty nie masz nic, on nie ma nic – zaśmiał się głośno* (Władysław Reymont). Тобто, як вважають, наявність у реченні особових займенників 1-ої та 2-ої особи в називному відмінку „спричиняє прагматичні інновації, зміну „рангу” складових частин смислу. Висловлювання типу *Piszę list* є нейтральним і певною мірою відрізняється від повідомлення *Ja piszę list*, в якому особовий займенник може мати декілька контекстних інтерпретацій (протиставлення, роздратування та ін.” [4, с. 654]. Не заперечуючи сказаного, зауважимо, однак, що аналіз досліджуваного мовного матеріалу засвідчує: в сучасній польській мові використання особових займенників не є рідкісним явищем (див. понад тисячу прикладів до кожної особи однини і множини в електронному корпусі НКJP), а емоційне чи оцінне забарвлення, очевидно, залежать від контексту або ситуації.

Особові займенники вказують на осіб (а займенники 3-ої особи і на предмети) за їх відношенням до мовця як центру мовленнєвої ситуації; саме в цьому полягає „егоцентризм” займенників, їхня постійна співвіднесеність із суб’єктом мовлення. Учасниками комунікативного акту завжди є особи. У системі особових займенників основна опозиція ґрунтується на протиставленні осіб за участю в діалозі: мовець (1-а особа) протиставляється адресатові (2-а особа). Вказівка на не-осіб можлива тільки за умови їх персоніфікації, як-от у реченнях: *O, jakże wy straszne jesteście, stróże świata, obłoki* (Czesław Miłosz); пор. в українській мові: *Добрий ранок, знайдена печале! Недарма ти в серці, недарма...* (Тетяна Коломієць); або при апеляції до тварин [9, с. 62]): – *Pies, słyszysz? Ty burku kopany, aport!* (Tadeusz Konwicki).

Семантичне значення 1-ої особи однини – мовець, суб’єкт повідомлення – найбільш стійке й окреслене. „З першою особою ідентифікуємо себе. Першу особу любимо. Через її призму споглядаємо й оцінюємо світ” [11, с. 25]. На думку Т. Ріттель, „як чоловічий рід є домінуючим членом в системі категорії роду, так і 1-ша особа домінує в системі категорії особи” [13, с. 153].

Реалізація особових займенників 2-ої особи пов’язана насамперед із такою специфічною сферою мовної комунікації, як апеляція, а також співвідношеннями, що визначаються загальними категоріями „нейтральність” і „ввічливість”. Особливість уживання форм 2-ої особи в польській мові добре видно на тлі відповідних українських конструкцій. Так,

для української мови це звична система, яка „створюється за рахунок протиставлення нейтральної форми *ти* (2-а особа однини) і двох увічливих форм *ви* (2-а особа множини) і *Ви* (2-а особа однини)” [6, с. 64]. Звертання на „Ви” в українській мові (т. зв. пошанна форма, коли друга особа однини замінюється другою особою множини), є формою ввічливості і вживане переважно в тих випадках, коли співрозмовникові малознайома чи й зовсім незнайома особа-адресат, при звертанні молодших до старших, як вияв поваги тощо, наприклад: – *Нащо ти на мене кажеш на ви? Хіба я не твоя жінка? Аджє чоловіки на жінок кажуть ти! – Коли ви, Онисю, такі ... розумні, такі проворні, такі падковиті до хазяйства, що й сказати не можна...* (Іван Нечуй-Левицький). Крім того, існує т.зв. „звичаєва форма множини”, донині збережена в мовленні переважно сільських жителів. У ній знаходить своє вираження особлива шана до батька, матері, баби, діда, до старшої людини взагалі, наприклад: *Встали мати, встали й татко: – Де ластовенятко?* (Павло Тичина).

У польській мові при апеляції до адресата займенник *ty* використовується щодо близьких осіб, до молодших за віком, часом до тварин, „*ty* може бути родинне, приятельське, афективне або прізвиськове” [10, с. 173], наприклад: *"Rozumie pan! Rozumie pan!" – krzyczał na mnie. Wtedy właśnie przeszedł ze mną na "pan", choć przez lata byliśmy na "ty"* (Janusz Miliszkiewicz); *Idziesz ty do budy!* (дособаки).

Крім *ty* особистого, звичного в безпосередньому спілкуванні, вживається *ty* публічне, на яке натрапляємо в рекламі (*Nie zwlekaj, ale jeszcze dziś rozpocznij pielęgnowanie zębów pastą NIVEA*) чи в політичних гаслах (*Wstań Polaku!*). Друга особа однини в таких і подібних випадках нікого не ображає. Як пояснює Є. Бральчик, „більшість із нас призвичаїлася до такої публічної форми звертання до слухача чи глядача. Ми є конкретними *ty* в аспекті доброзичливої безпосередності та певної маніпуляції, тому не вбачаємо в цьому бажання образити, принизити нас чи висловити якусь зневагу” [8, с. 135-136].

Одиничне і конкретне *ty* протиставляється узагальненому, яке стосується слів зі значенням збірності (адресат при цьому сприймається як цілість) та зазвичай використовується в поетичному мовленні, наприклад: *Ludzkości, ty Atreusza rodzie! Wśród ciągłych walk idziesz naprzód niespokojna I własną pierś ranisz w tym pochodzie, Głucha na lzy, nienawiścią zbrojna* (Adam Asnyk).

Апеляція на *ty* є загальноприйнятою при звертанні до Бога (і не лише в польській мові) у молитвах, наприклад: *Ojczy nasz, któryś jest w niebie, święć się imię Twoje* (Modlitwa); *Ty jeden, Panie, wiesz, co w sercu czuję swym. Przenikasz mnie wciąż światłem Twym* (Pieśń kościelna); а також до Папи Римського, що, очевидно, є наслідком давніх традицій: „Біблія зовсім не знає т. зв. „множини шани” (pluralisreverentiae), – тут до осіб старших і до святих, а навіть до Бога звертаються на „ти”, ніколи в множині” [5, с. 202]. Причину цього М. Марцянік убачає в тісному духо-

вному зв'язку, схожому на той, що існує між особами близькими чи рідними, які між собою спілкуються на *ty* [12, с. 40].

Вторинні функції особових займенників ґрунтуються на їхніх переносних значеннях. Хоча семантичне значення 1-ої особи однини – мовець, суб'єкт повідомлення – найбільш стійке й однозначне, але під впливом контексту первинні значеннєві характеристики форми 1-ої особи зазнають змін і набувають вторинних функцій:

1. Займенник 1-ої особи однини *ja* вживають для позначення людиною власної сутності, себе в докїллі, наприклад: *Więc jest to próba odpowiedzi na pytanie, nie tyle, co to jest moje ja, ile, co to jest ja w ogóle* (Jerzy Prokopiuk).

2. Особовий займенник *ja* або (рїдше) *ty* набувають узагальненого значення в контексті або в такїй мовленнєвїй ситуації (найчастїше це поетичний текст), коли відношення до однієї особи водночас уможливує його поширення на сукупність осіб, об'єднаних якоюсь спільною для них ознакою, наприклад: *I rzekła na koniec Polska: Ktokolwiek przyjdzie do mnie, będzie wolny i równy, gdyż ja jestem WOLNOŚĆ* (Tomasz Piątek).

Значно різноманїтнішими є можливостї переносного вживання займенниково-дієслївних форм множини, зокрема 1-ої особи множини замість 1-ої особи однини. Причину цього Е. Бенвенїст убачає в тому, що „ми” тут не є помноженням „я”. Це розмите, розширене „я”, яке втратило чїткі контури. „Звідси, крім звичайної множини, постають ще два рїзновиди вживання „ми”, які протиставляються, але не суперечать один одному. З одного боку, „я” розширюється до „ми”, створюючи особу бїльш масивну й урочисту, але водночас менш означену: таке „ми” використовують особи королївського рангу. З іншого боку, вживання „ми” пом'якшує занадто рїзке „я”, заміняючи його бїльш загальним і розпливчастим: таким є „ми” авторське або ораторське ” [1, с. 268-269].

Коментуючи приклад до першого рїзновиду на зразок *My z Bożej łaski król...*, С. Йодловський зауважує, що така множина, на думку дослідників придворного етикету, корінням сягає ще часів Римської імперії III ст. н.е., коли влада здійснювалася не однією особою, а кількома (у вигляді дуумвірату чи трїумвірату) [9, с. 64]. Історично це було зумовлене тим, що Римську імперію, яка мала тоді два центри (центр Східної розміщувався в Константинополї, а Західної – в Римї) очолювали два правителї. Видаючи декрети, ці можновладцї вживали займенник 1-ої особи множини *mi*. Пізніше, коли встановилось одновладдя, необхідність перетворилася на звичай [7, с. 68]. Таке ж уживання множини замість однини в українській мовї спостерїг Л. Булаховський, досліджуючи „настановчу урочистість давньої актової мови відносно монархів, володарїв <...> як намагання в певних окремих моментах вказати на високе становище особи” [2, с. 552]. Сьогодні подїбну форму спостерїгаємо в офіційних документах Великобританії, підписаних королевою.

Використання 1-ої особи множини замість 1-ої особи однини розглядають як особу достоїнства („osobą godnościową”) чи особу журналістську або професорську („osobą dziennikarską lub profesorską”), оскільки вводяться вони зі стилістичною метою в мову преси або науки [13, с. 214]). У науковому стилі це спеціальний прийом, спрямований на те, щоб не виділяти себе з числа інших або для того, щоб представити себе виразником міркувань багатьох, наприклад: *Jak już informowaliśmy...* (замість: *Jak już informowałem...*). Хоча в мові сучасної науки частіше стали використовувати в таких випадках предикативні форми на *-no, -to*.

Т. Ріттель у своєму дослідженні акцентує й на інших видах переносного вживання форм множини, що трапляються в різних мовах світу [13, с. 299-301]. Т. Лисаковський обидва різновиди, в яких мовець окреслює себе (*pluralis maiestaticus* і *pluralis modestiae*), об’єднує в одну групу [11, с. 44-46] і, крім цього, виділяє ще інші групи: в яких мовець окреслює адресата – *pluralis benevolentiae, pluralis commodi, pluralis simulatus* [11, с. 46-48] або й інші особи – *pluralis coniuncturalis, pluralis adulatorius, pluralis paedagogicus, pluralis homileticus* і *pluralis politicus* [11, с. 49-59]. Назви термінів указують на прагматичні функції переносного вживання форми 1-ої особи множини.

Форма 1-ої особи множини використовується замість 2-ої особи однини чи множини або 3-ої особи однини з метою створення конотацій доброзичливого, співчутливого, можливо, дещо фамільярного ставлення до співрозмовника. Мовець ніби ототожнює себе з адресатом, наприклад, при звертанні лікаря до хворого: – *Dzień dobry – powitał pacjenta. – Jak się czujemy?* (Robert A. Heinlein); апелюючи до знайомого: – *Dobra, nie bądź taki burzyciel ruin, co kupujemy?* (Max Cegielski); чи в розмові дорослого з дитиною: – *Teraz Magdusię ubierzemy w piżamkę. Jesteśmy taki malutki* (Monika Pawluczuk). У кожному з наведених і подібних прикладів адресант і адресат сприймаються як щось неподільне, єдине, ціле (*pluralis benevolentiae*).

Схоже значення має форма 1-ої особи множини у прикладах, що ілюструють підгрупу *pluralis commodi*. Тут дистанція між мовцем і адресатом явна. Таке *ty* може вживати вчитель, апелюючи до учня (*Na jutro zrobimy dwa zadanka*), командир до підлеглих (*Potem przemaszerujemy przez ulice: Kościuszki, Stawową, Dworcową, Gwarną i Małachowskiego* (Anna Waszkiewicz)) чи представник влади до будь-кого з громадян (*Dla czego więc nie pracujemy?* (Tadeusz Konwicki)).

Інше, т.зв. маніпулятивне, значення має *ty* в реченні на кшталт *Może zamkniemy okno?* Так, приміром, можна сказати в товаристві когось, хто сидить неподалік од вікна, очікуючи, що той зрозуміє натяк і виконає бажану дію.

В усіх наведених випадках *ty* є інклюзивним, тобто включає адресата. *My*, що включає всі три особи, тобто є частиною ширшої парадигми, використовується в політичній чи релігійній сферах, де почуття спі-

льноти є вкрай необхідне для переконання слухачів. Значення займенника *ty* (рідше – *wy*) в такому разі є абстрактним, узагальненим, як-от у реченнях: *Nie pożałujem krwi czerwonej z żył, My zbudujemy Polskę wolnych ludzi, A jeśli zginie, duch nasz będzie żył* (Gazeta Wyborcza, 1999-02-13).

На відміну від форм 1-ої особи, значення форм 2-ої особи більш абстрактні. Втрачаючи пряме відношення до конкретного адресата, вони отримують узагальнене значення. Найтипівішими є випадки, коли виконувачем дії може бути кожен, усі люди. Зазвичай це має місце у прислів'ях, наприклад: *Z wilka nie uczynisz barana; Chcesz przyjaciela stracić, pożycz mi pieniądze; Córkę chcesz, strzeż, potem zapłać komu, żeby ją wziął z domu*. Форма 2-ої особи однини вживається тут не в своєму прямому значенні, бо названі дія або стан видаються характерними для всіх або багатьох осіб.

Отже, на поняттєвому рівні поділ на особи є своєрідним ступенюванням за означеністю. Максимальний її рівень властивий першій особі однини, мінімальний – третій. Особові займенники в польській мові становлять окрему лексико-граматичну категорію й мають свої особливості: займенники 1-ої і 2-ої особи вживаються в мовленні порівняно рідко. У множині особа швидше є чинником не множинності, а необмеженості. Потрібно розрізняти первинні і вторинні функції конгруентних займенниково-дієслівних форм. Вторинні функції стосуються їхніх непрямих (переносних) значень.

Література

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика. [4-е изд.] (Лингвистическое наследие XX века). М.: Книжный дом «Либроком», 2010. 448 с.
2. Булаховський Л. А. Вибрані праці в 5 т. Т. 2. Українська мова. К.: Наукова думка, 1977. 631 с.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Донецьк: ДонДУ, 1996. 437 с.
4. Кононенко Ірина. Українська та польська мови: контрастивне дослідження; Iryna Kononenko. Język ukraiński i polski: studium kontrastywne. Warszawa: WUW, 2012. 809 с.
5. Огієнко І. Складня української мови. 1. Словосполучення. Рідна мова, 1938. Ч. 5. С. 193 – 208.
6. Пономаренко В. П. Проблема структури звертання у романських та інших індоєвропейських мовах. Мовознавство. 1993. № 1. С. 59 – 65.
7. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові. Чернівці: Місто, 2002. 272 с.
8. Bralczyk J. Język na sprzedaż. Warszawa: Business Press, 1998. – 195s.
9. Jodłowski S. Ogólnojęzykoznawcza charakterystyka zaimka. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: PAN, 1973. 150 s.

10. Kita M. Język potoczny jako język bliskości. Język w komunikacji. T. 1. Łódź: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi 2001. S.170 – 175.
11. Łysakowski T. Wpływowe osoby. Gramatyka i perswazja. Warszawa: Akademia SWPS, 2005. 133 s.
12. Marcjanik M. Grzeczność w komunikacji językowej. Warszawa: PWN, 2016. 166 s.
13. Rittel T. Kategoria osoby w polskim zdaniu .Warszawa – Kraków: PWN, 1985. 320 s.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 15.12.2018 р.
Рекомендована до друку д.ф.н., професором Аркушиним Г.Л.*

SECONDARY FUNCTIONS OF PERSONAL PRONOUNS IN THE POLISH LANGUAGE

O. R. Korpalo

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National Universiti;
Slavic Languages department;
76018, Ivano-Frankivsk, Shevchenko str., 57; ph. +380(342) 59-60-63*

In the article in comparative aspect reviewed secondary functions of personal pronouns in the Polish language. An important factor in changes in the traditional approaches to the study of the grammatical category of person is the development of functional morphology.

Key words: *pronoun, semantics, person, secondary functions.*